

Lidia Michalska-Bracha

<https://orcid.org/0000-0003-0691-7429>
Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

Marzena Marczevska

<https://orcid.org/0000-0002-2796-1317>
Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

O pojęciach patriotyzmu, ojczyzny i narodu w piśmiennictwie kobiecym z przełomu XIX i XX wieku (analiza historyczno-językoznawcza)

Słowa kluczowe: piśmiennictwo kobiece w XIX w., pojęcia patriotyzmu, narodu, ojczyzny, Jadwiga z Działyńskich Zamoyska (1831-1923)

Streszczenie

Przedmiotem artykułu jest próba odczytania pojęcia patriotyzmu jako określonej konstrukcji semantycznej i interpretacyjno-narracyjnej, osadzonej w historycznych i kulturowych uwarunkowaniach XIX w., oraz wskazanie jego cech konstytutywnych. Punktem odniesienia w tych rozważaniach jest broszura zatytułowana: *O miłości Ojczyzny* – przykład niezwykle interesującej publicystyki społecznej, wydanej po raz pierwszy w 1899 r. przez Jadwigę z Działyńskich Zamoyską (1831-1923) – założycielkę Szkoły Domowej Pracy dla Kobiet w Kórniku (1882), żonę gen. Władysława Zamoyskiego (1803-1868), głównego przedstawiciela polistopadowej emigracji. W społecznym programie narodowego odrodzenia sformułowanym przez Zamoyską, patriotyzm rozumiany jest głównie jako przywiązanie do rodzinnego kraju i gotowość całkowitego poświęcenia się dla jego dobra, a także jako systematyczne odwoływanie się do kluczowych wartości, takich jak wiara katolicka, przeszłość i narodowe tradycje oraz praca organiczna u podstaw.

Wprowadzenie

Rozważania o pojęciach patriotyzmu, narodu i ojczyzny w piśmiennictwie kobiecym z przełomu XIX/XX stulecia wpisują się w szersze studia nad polską myślą historyczną i polityczną XIX w. Kierują również uwagę na, niezwykle istotne w dalszej dyskusji, kwestie dotyczące funkcjonowania różnych modeli i koncepcji patriotyzmu oraz sposobów rozumienia tego pojęcia i wyobrażeń na jego temat utrwalonych w tekstach kultury. W przyjętej przez nas perspektywie badawczej, opartej na analizie historyczno-językoznawczej, koncentrujemy się na dwóch zasadniczych aspektach. W pierwszym rzędzie chodzi nam o postrzeganie patriotyzmu jako określonej konstrukcji semantycznej, gdzie pojęcie to rozumiane jest jako zespół określonych wyobrażeń zbiorowych, na które oddziałują różnorodne konteksty: historyczne, światopoglądowe, polityczne, społeczne i inne¹. Po drugie, kategoria patriotyzmu jest rozważana przez nas jako pewna konstrukcja narracyjna, a także interpretacyjna, obecna w dziewiętnastowiecznej publicystyce społeczno-politycznej. Ta dwutorowość postępowania badawczego z wielu względów wydaje się bardzo ważna. Pozwala bowiem w efekcie na wielowarstwową analizę wybranych przez nas tekstów kultury, a także na postawienie szeregu pytań badawczych dotyczących sposobów definiowania pojęcia patriotyzmu, na wyodrębnienie jego stałych komponentów i wartości, oraz na określenie jego społecznych i kulturowych funkcji.

Punktem odniesienia w naszych dalszych rozważaniach jest broszura autorstwa Jadwigi z Działyńskich Zamoyskiej (1831-1923), zatytułowana: *O miłości Ojczyzny* (1899) – jako przykład niezwykle interesującej dziewiętnastowiecznej kobiecej publicystyki społecznej².

¹ Por. uwagi na temat pojawienia się patriotyzmu w europejskiej myśli politycznej: „Właściwa kariera «patrioty» rozpoczyna się we wczesnym XVIII w.: we Francji, w Anglii i w Niemczech ukazuje się wiele czasopism o tym tytule. Słowo to staje się przewodnim hasłem oświecenia politycznego, które czuje się związane z patriotyzmem, z czynną miłością ojczyzny, wyrażoną jednocześnie przez patriotów w innowacyjnym pojęciu. Wraz z pojawieniem się «patrioty» zmieniła się cała semantyka polityczna. Pomiędzy władzą zwierzchnią i podwładnym pojawia się nowy typ. Patriota jako członek swego społeczeństwa nie jest po prostu «obywatelem» – chociaż nim również jest. Przede wszystkim jest *civis bonus*, dobrym obywatelem”. R. Koselleck, *Dzieje pojęć. Studia z semantyki i pragmatyki języka społeczno-politycznego*, tłum. J. Merecki, W. Kunicki, Oficyna Naukowa, Warszawa 2009, s. 238.

² [J. Zamoyska], *O miłości Ojczyzny*, Poznań 1899, (wyd. II) Kraków 1900, (wyd. III) Kraków 1901.

Modele i sposoby rozumienia pojęcia patriotyzmu

Próba szczegółowego odczytania pojęcia patriotyzmu w historycznych uwarunkowaniach XIX i przełomu XIX/XX w. wskazuje z jednej strony na wyraźną ciągłość i trwałość elementów konstytuujących to pojęcie. Podkreślała to również Małgorzata Brzozowska, analizująca pojęcie patriotyzmu w polszczyźnie. Chociaż definiowanie patriotyzmu w ciągu wieków ulegało pewnym przemianom, np. w polskich słownikach definiowany był jako „miłość do ziemi ojca/ojców” czyli „miłość do ojczyzny”, która objawiała się przywiązaniem do rodzinnego kraju i gotowości do jego obrony, a także ukochaniem przeszłości kraju i tradycji narodowych oraz skupieniem się na rzetelnej pracy: „postawa wobec ojczyzny, narodu, przejawiająca się rzetelną pracą, przedkładaniem nadrzędnych wartości, np. niepodległości, suwerenności, nad własne cele, gotowością do ich obrony nawet za cenę życia”³.

Z drugiej strony natomiast uwidacznia pewne ich zróżnicowanie, wynikające z poszerzania się znaczeniowego kontekstu i ulegania stopniowym przemianom. Patriotyzm jest niewątpliwie jedną z najważniejszych wartości polskiego życia społeczno-politycznego, wartością współtworzącą niezbędne wyposażenie kulturowe członka polskiej wspólnoty. Gdy przyjrzymy się słowom: patriotyzm, ojczyzna, naród, widzimy, jak ważne w myśleniu o własnej tożsamości są podstawowe metafory konceptualne, w tym wypadku te związane z rodziną (ród, matka, ojciec) jako punkt odniesienia wyżej wymienionych pojęć. Polskie słowo patriotyzm jest wyprowadzane od rzeczownika patriota, a ten z gr. *patria* – rodowód, klan, rodzina, ojczyzna; *patriôtês* – ziomek, rodak; łac. *patriota* jest związany z *patria* – ojczyzna, a ta z kolei z *pater* – ojciec. Jerzy Bartmiński wspomina, że pojęcie ojczyzny⁴ pojawiło w naszej kulturze w średniowieczu, zabarwienia narodowego zaś nabrało w okresie rozbiorów, „kiedy to uformowało się pojęcie ojczyzny duchowej, niezależnej od państwa, a nawet ojczystej ziemi, odwołujące się do historii i kultury”, punktem wyjścia zaś „do polskiego rozumienia terminu jest łac. *patria*, związana z domem,

³ M. Brzozowska, *Kłopotliwa miłość. Patriotyzm w polskich dyskursach publicystycznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2014, s. 44-45.

⁴ Por. *ojczyzna* – od XIV w. ‘kraj, w którym ktoś się urodził, którego jest obywatelem, ziemia ojczysta, rodzinna, stp. od XIV w. *oćczyzna/oczszyzna, otczyzna, ojczyzna* też ‘majątek dziedziczony po ojcu, dziedzictwo, ojcowizna sukcesja’; psł. **otbčina* ‘dziedzictwo po ojcu, ojcowizna’ od psł. *otbcb* ‘ojciec’ z przyr.*-ina. Por. W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2005, s. 386.

ojcem (*pater*) i dziedzictwem po ojcu (*patrimonium*) (...)”⁵ Powszechnie uważa się, że *patriota* to „człowiek kochający swoją ojczyznę i naród, gotowy do poświęceń dla ich dobra”, a patriotyzm to „miłość do swojego kraju”. Patriotyzm więc to „miłość do ziemi ojca/ojców”. Magdalena Górską w następujący sposób opisała historię tego terminu:

W XVI w. *patria* oznaczała najczęściej miejsce urodzenia oraz ojcowiznę, choć już w poprzednim stuleciu kojarzona była także ze wspólnotą (*communitas*). W piśmiennictwie pierwszej połowy XVII w. utrwalone były trzy zastosowania terminu. Oprócz dziedzictwa ograniczonego do dóbr rodzinnych (ojcowizna) „ojczyzna” mogła oznaczać obszar prowincji bądź terytorium państwa polsko-litewskiego. (...) Przyjmuje się, iż do 1600 r. wykształcił się charakterystyczny dla rozumienia polskiej *patrii* ideał narodowej tożsamości⁶.

Warto też wspomnieć, że na informacje ukryte w etymologii zwrócił uwagę Roger Scruton, wskazując, że patriotyzm jest uczuciem definiowanym przez pryzmat miłości dziecka do rodzica, a to zakłada jego bezwarunkowość i w pewnym stopniu – niekontrolowaną rozumem emocjonalność⁷.

Patriotyzm jest jednym z polskich słów sztandarowych, słów-kluczy budujących polskie wyobrażenia o świecie. Biorąc pod uwagę, że w języku i językiem wyrażona jest tożsamość grup społecznych, należy pamiętać, że „użycie słów i wyrażeń sztandarowych jest podstawowym środkiem wyrażania i akcentowania przez jednostki i grupy kluczowych, językowo skategoryzowanych treści autoidentyfikacyjnych lub – przeciwnie – dyskredytacyjnych i dewaluacyjnych”⁸. Tak więc określenie zawartości treściowej związanej z pojęciem patriotyzmu ma znaczenie nie tylko dla tworzenia poczucia przynależności do określonej grupy, ale także sytuuje tę grupę w opozycji do innych. Jak wiadomo, semantyka patriotyzmu, podobnie jak idea narodu i państwa, w polszczyźnie jest nieco odmienna niż w innych

⁵ J. Bartmiński, *Polskie rozumienie OJCZYZNY i jego warianty*, [w:] Idem, *Polskie wartości w europejskiej aksjoserferze*, wyb. i red. S. Niebrzegowska-Bartmińska, M. Nowosad-Bakalarczyk, S. Wasiuta, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2014, s. 114.

⁶ M. Górską, *Polonia – Respublica – Patria. Personifikacja Polski w sztuce XVI–XVIII wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2005, s. 118.

⁷ R. Scruton, *Słownik myśli politycznej*, przeł. T. Bieroń, J. Łoziński, Zysk i S-ka, Poznań 2002, s. 275.

⁸ J.H. Kołodziej, *Walerego Pisarka metoda badania słów i wyrażeń sztandarowych – klucz do zrozumienia zmian społecznej świadomości*, „Zeszyty Prasoznawcze” 2019, t. 62, nr 2(238), s. 155.

kulturach, co związane jest z naszą historią i utratą niezależnej państwowości na wiele lat. Można powiedzieć więc, że polski patriotyzm polega na budowaniu narodu i postrzeganiu ojczyzny jako bytu idealnego, a nie jest powiązany z interesami państwa jako struktury społeczno-politycznej. M. Brzozowska jako hiperonimy patriotyzmu wskazuje cnotę i uczucie (zwłaszcza w słownikach XIX i początku XX w.), co wskazuje wagę emocji, postawę/postawę społeczno-polityczną, ideologię (w słownikach późniejszych), co wskazuje rodzącą się postawę racjonalności. Obywatelstwo jako synonim patriotyzmu pojawia się tylko w źródłach najstarszych, np. w *Słowniku* S.B. Lindego⁹. Dla potrzeb naszego artykułu przywołamy jednak dwie definicje. Pierwszą – ze *Słownika wileńskiego* (1861), w którym patriota jest definiowany jako „gorliwy o dobro ojczyzny obywatel, przy ojczyźnie, jakoby przy swojej własności obstawający; obywatel, który przykłada się usilnie do dobra powszechnego ojczyzny tem wszystkim, czém jeno przyłożyć się i jej przysłużyć może”. Co ciekawe, pojawia się również hasło patriotka, które ma definicję nieco odmienną od patrioty: „*patryotka*, i, lm. i, ż. – gorliwa o kraj swój obywatelka; niewiasta kochająca ojczyznę całym sercem i duszą, i **dla niej na wszystkie ofiary gotowa** [wyróżnienie – L.M.B., M.M.]; *patryotyzm*, u, blm. m. miłość ojczyzny, usilna gorliwość o jej dobro i swobodę”. Charakterystyczne, że oprócz gorliwości (żarliwości, zapalczywości) pojawia się tu element miłości sercem i duszą, a także **gotowość do ponoszenia ofiar** za ojczyznę, czyli za „kraj, ziemię, na której się kto rodził razem wziętą z rodziną, sąsiadami, całym narodem, zwyczajami, prawami, obyczajami”¹⁰.

Druga definicja, którą uznaliśmy za wartą przytoczenia, to eksplikacja patriotyzmu z 1885 r. znajdująca się w *Słowniku synonimów* biskupa Adama Stanisława Krasińskiego. Wydaje nam się, że objaśnienie to znakomicie oddaje postawę Jadwigi Zamoyskiej:

patryotyzm (od łacińskiego słowa *patria*), wyraz nowożytny, we wszystkich europejskich językach przyjęty, nie znaczy wprost tego co miłość ojczyzny; ale wyrobioną z tej miłości stałą zasadę poświęcenia się dla dobra wspólnej matki, tj. *patriae*. Źródłem jego jest chrześcijańska miłość bliźniego, nieograniczająca się jednostką, ani rodziną, ale rozszerzona do całego narodu

⁹ Por.: „patryota – gorliwy o dobro ojczyzny obywatel, przy ojczyźnie jakoby przy swojej własności obstawiający”; patryotyzm „obywatelstwo”: S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 2, cz. 2, Drukarnia XX. Pijarów, Warszawa 1811, s. 651.

¹⁰ *Słownik języka polskiego*, oprac. przez A. Zdanowicza, M. Bohusza Szyszkę, J. Filipowicza, W. Tomaszewicza, F. Czepielińskiego i W. Korotyńskiego, z udziałem B. Trentowskiego, wydany staraniem i kosztem M. Orgelbranda, Wilno 1861, s. 892, 978.

i kraju. Przypowieść zaś Ewangeliczna o Samarytaninie wskazuje wyraźnie, że patriotyzm będąc na szeroką skalę miłością bliźniego, nie na pięknych słowach, ale na czynach zależy. Że go tedy nie stanowią ani same dobre chęci, ani jakaś pogańska nienawiść do obcych narodów, ani ślepe uwielbianie wszystkiego co swoje, swojego mienia, swojej krwi, i co często bywa trudniejszym, swoich namiętności, osobistych uczuć, gdy idzie o dobro ogółu. Kto by więc za patriotyzm brał jakąś platonyczną miłość kraju, lub samochwalstwo narodowe, lub nawet posuwał się do fałszowania faktów historycznych, które by nie pochlebiali sławie narodu, ten by zamiast czystego złota, błyszczących szych [fałszywe złoto – przyp. L.M.B., M.M.] podstawiał¹¹.

Przechodząc do charakterystyki różnych koncepcji patriotyzmu funkcjonujących w dziewiętnastowiecznej myśli historycznej i politycznej należy podkreślić, iż kwestie te były już oczywiście wielokrotnie analizowane w literaturze przedmiotu i posiadają spory stan badań. Niemniej, mając na uwadze dość istotny w ich charakterystyce kontekst historyczny, warto w tym miejscu odwołać się do niezwykle inspirujących poglądów dwóch współczesnych badaczy: Andrzeja Wałickiego i Andrzeja Nowaka. W sposób zasadniczy porządkują one bowiem dziewiętnastowieczny i późniejszy sposób rozumienia pojęcia patriotyzmu oraz, co jest nie bez znaczenia, jego funkcji społecznych i kulturowych. W przypadku pierwszego z wymienionych badaczy, uwagę zwracają trzy wyodrębnione przez niego koncepcje:

1. patriotyzm rozumiany jako wierność wobec woli narodowej, dziedzictwo demokracji szlacheckiej, umiłowanie wolności;

¹¹ Por. też definicję obywatelstwa: „jest to jeden z najwznioślejszych pojęć cywilizacji, wskazujące człowiekowi świętość obowiązków dla kraju, którego jest obywatelem. Kto używa praw przywiązanych do pewnej godności, ten powinien poczuwać się do obowiązków, które ta godność na niego wkłada. Że zaś to imię obywatel, jak niegdyś w Rzymie *civis Romanus*, stało u nas bardzo wysoko, tak że Stanisława Augusta nazywano królem-obywatelem; przeto wyrobiło się w narodzie pojęcie i duch obywatelstwa, przez które rozumiemy, że gdy idzie o dobro publiczne, tam godny tego imienia obywatel, wszelką ofiarę z siebie, najcięższą pracę, samo nawet cierpienie, gdyby tego była potrzeba uważa nie za jakiś heroizm, ale wprost za powinność obywatelską. Różnica między patriotyzmem a obywatelstwem jest ta: duszą pierwszego jest miłość kraju; drugiego idea świętości obowiązków obywatela. W pierwszym człowiek uważa się jako syn jednej wspólnej matki, której miłość kieruje jego sercem i do poświęceń prowadzi. W drugim jako jeden ze starszych członków wspólnej rodziny, której dobru służyć każe mu obowiązek moralny i poczucie własnej godności. Pierwszy obejmuje naród z jego przeszłością i przyszłością; drugie ogranicza się teraźniejszością” [zob. A.S. Krasieński, *Słownik synonimów*, t. 1-2, Akademia Umiejętności, Kraków 1885, s. 469-470].

2. patriotyzm jako wzniosła idea, wierność idei narodowej przekazywanej przez tradycję, umiłowanie dziedzictwa duchowego i służba ideałom (model romantyczny);
3. patriotyzm jako obrona interesu narodowego – podporządkowanie wolności obywatelskich dobru narodowemu¹².

Andrzej Nowak modele te określił jako:

1. republikański, którego kluczowymi elementami są poglądy o ojczyźnie jako dziedzictwie przodków oraz wspólnota wartości z wiodącą pośród nich republikańską wolnością;
2. niepodległościowo-reformatorski, odwołujący się do idei ojczyzny potężnej gospodarczo, militarnie i terytorialnie;
3. modernizacyjny, który zakładał podniesienie cywilizacyjne kraju, co w dobie zaborów nie wykluczało powiązania tych prac z dążeniem do niepodległości¹³.

O miłości Ojczyzny (1899) – w kręgu pojęć, idei i wartości

Można w tym miejscu postawić pytanie, na ile z powyżej przedstawionymi koncepcjami patriotyzmu, bądź jedną z nich wybraną, zbieżne są poglądy zaprezentowane przez Jadwigę z Działyńskich Zamoyską w broszurze: *O miłości Ojczyzny?* Trudno jest jednoznacznie dokonać próby takiego sztywnego ich zaszeregowania, niemniej wskazanie wspólnej płaszczyzny dla tych poglądów jest w pewnym zakresie możliwe. Dziewiętnastowieczny patriotyzm mógł opierać swoje konotacje na różnorodnych, często skrajnych, założeniach: na wartościach konserwatywnych, na inspiracjach romantycznych, do czego nawiązywał choćby Karol Libelt (1807-1875) w swojej słynnej rozprawie *O miłości Ojczyzny* z 1844 r.¹⁴ Mógł także sięgać po wzorce pozytywistyczne, odwołując się do takich wartości, jak wiedza i działanie stanowiące fundament dla pracy organicznej. Wreszcie też mógł opierać się na ideach wspólnych dla obydwu ostatnich

¹² A. Walicki, *Tradycje polskiego patriotyzmu*, „Aneks” 1985, nr 40, s. 37-80; Idem, *Trzy patriotyzmy. Trzy tradycje polskiego patriotyzmu i ich znaczenie współczesne*, Res Publica, Warszawa 1991.

¹³ Szerzej zob.: A. Nowak, *Polski patriotyzm wieku niewoli: trzy formuły?*, [w:] J. Kłoczowski (red.), *Patriotyzm Polaków. Studia z historii idei*, Ośrodek Myśli Politycznej, Kraków 2006, s. 74-94; tegoż, *Republika i imperium: dwa patriotyzmy*, [w:] A. Nowak, A.A. Zięba (red.), *Formuły patriotyzmu w Europie Wschodniej i Środkowej od nowożytności do współczesności*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 2009, s. 77-102.

¹⁴ K. Libelt, *O miłości Ojczyzny*, Warszawa 1907.

koncepcji (romantycznej i pozytywistycznej), odnosząc się do nich w sposób syntetyzujący¹⁵. Zawsze jednak zawierał pewien stały zasób treści i wartości.

O miłości Ojczyzny, to znana i dość popularna forma dziewiętnastowiecznej publicystyki społeczno-politycznej. Poza naszą bohaterką czy wspomnianym już Karolem Libeltem, po taki gatunek piśmiennictwa sięgało w XIX stuleciu co najmniej kilku innych polskich autorów. Oczywiście dzieło Libelta, znanego publicysty i działacza społecznego oraz filozofa, uznawane jest za klasykę w tej mierze i pod względem rozpowszechnienia zdecydowanie przewyższało inne dzieła o tej tematyce¹⁶. Broszura Jadwigi z Działyńskich Zamoyskiej, choć nie mogła z pewnością równać się stopniem popularności z rozprawą Libelta, to z dzisiejszej perspektywy badawczej jest znakomitym źródłem do szerszych studiów nad rozumieniem takich kategorii pojęciowych jak naród, ojczyzna, państwo, które stały się komponentami dziewiętnastowiecznego pojęcia patriotyzmu.

Jadwiga z Działyńskich Zamoyska (1831-1923) jest niezwykle interesującą postacią, której losy przypadły na kilka historycznych przełomów: czasów międzypowstaniowych, powstania styczniowego, emigracji, Wielkiej Wojny i odrodzenia Rzeczypospolitej¹⁷. Z tego względu doczekała się w historiografii szeregu studiów, drobniejszych omówień, a także dość interesującej biografii, autorstwa Katarzyny Czachowskiej¹⁸.

Jadwiga Zamoyska, córka Celiny z Zamoyskich i Tytusa Działyńskiego – właściciela majątku w Kórniku, wychowana została w duchu patriotycznym, pod wpływem polskiej literatury romantycznej i dzieł europejskiego Oświecenia. Wszystko to oddziało w jakimś stopniu na jej dalsze losy,

¹⁵ Szerzej: W. Bernacki, *Patriotyzm w polskiej refleksji liberalnej XIX wieku*, [w:] *Formuły patriotyzmu*, s. 95-109.

¹⁶ S. Konstańczak, *Jak może trwać pojęcie Ojczyzny w świadomości narodowej bez istnienia własnego państwa? Koncepcja rozczłonii Ojczyzny Karola Libelta*, „Rocznik Lubuski” 2009, t. 35, cz. 1, s. 101-114; M.N. Jakubowski, „*O miłości Ojczyzny*” Libelta jako odpowiedź na heglowskie „*Zasady filozofii prawa*” (aspekt wojny), [w:] A. Kłoskowska (red.), *Oblicza polskości*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 1990, s. 75-87.

¹⁷ W. Molik, *Jadwiga Zamoyska*, [w:] *Wielkopolski słownik biograficzny*, PWN, Warszawa-Poznań 1981, s. 862-863; M.J. Gondek, *Jadwiga Zamoyska i jej program pracy społecznej*, „Człowiek w Kulturze” 2005, t. 17, s. 241-255; J. Ziółek, *Jadwiga Zamoyska (1831-1923)*, „*Nasza Przeszłość*” 1988, t. LXX, s. 31-73.

¹⁸ Szerzej zob.: K. Czachowska, *Generałowa Jadwiga Zamoyska (1831-1923). Życie i dzieło*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2011.

polityczne zaangażowanie i aktywną postawę społeczną¹⁹. Wspominając dom rodzinny na kartach swoich wspomnień zapisała:

Mój brat zaczynał podraastać; Mickiewicza *Dziadów* całymi stronami na pamięć się uczył i nam powtarzał. Warszawska cytadela, knut, kubitki, Syberia były to przedmioty rozmów na porządku dziennym, nigdy się nie kończące. Dla Kraju żyć, dla Kraju cierpieć, dla Kraju pracować, dla Kraju umrzeć – o tym nam się marzyło bez zdradzania cierpienia i drgnięcia twarzy. (...) Wszystkie rozmowy przy stole miały za przedmiot jakieś kwestie narodowe, naukowe, społeczne, lub coś podobnego. O plotkach, nowinkach albo jakichkolwiek błahych przedmiotach nie było nigdy mowy. Każdy opowiadał co czytał, co mu stąd przyszło na myśl, dość że nawet rozmowa była o pracy i sposobach ulepszenia jej²⁰.

Od 1852 r. była żoną gen. Władysława Zamoyskiego (1803-1868), pułkownika w powstaniu listopadowym, znanego przedstawiciela polistopadowej emigracji, bliskiego współpracownika księcia Adama Jerzego Czartoryskiego i wpływowej postaci w środowisku Hotelu Lambert²¹. Okres emigracyjny w życiu Zamoyskiej wyraźnie określił jej stosunek do sprawy narodowej i silnie wpłynął na jej zaangażowanie się w polityczną działalność u boku męża w latach 50-60. XIX w. Sama pozostawała w kręgu oddziaływania Hotelu Lambert²². Wspólnie z mężem uczestniczyła w czasie powstania styczniowego w akcji dyplomatycznej na rzecz sprawy polskiej. Po powrocie do kraju poświęciła się pracy społecznej i oświatowej. W 1881 r. powołała do życia w Kórniku Szkołę Domowej Pracy dla Kobiet, którą prowadziła w tym miejscu do 1895 r., a następnie, po kilku latach, wznowiła jej działalność w zakopiańskich Kuźnicach²³. Instytucja ta miała, według założycielki, dopełniać „(...) w duchu chrześcijańskim wychowania dziewcząt po ukończonych naukach szkolnych i przygotowywała je

¹⁹ J. Zamoyska, *Wspomnienia*, Londyn 1961, passim; K. Czachowska, *Drogi edukacji generałowej Jadwigi z Działyńskich Zamoyskiej*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 2001, z. 25, s. 179-189.

²⁰ J. Zamoyska, *Wspomnienia...*, s. 48, 50.

²¹ J. Nowak, *Władysław Zamoyski. O sprawę polską w Europie (1848-1868)*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2002.

²² K. Czachowska, „W kręgu Hotelu Lambert” *działalność polityczna Jadwigi Zamoyskiej*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 2005, z. 27, s. 3-27.

²³ J. Zamoyska, *Zakład Kórnicki. Szkoła domowej pracy w Zakopanem*, Poznań 1898.

do spełnienia po Bożemu obowiązków, które je w życiu czekają²⁴. Było to sztandarowe osiągnięcie naszej bohaterki na niwie pracy społecznej.

Przełom XIX/XX stulecia, to czas podróży Zamoyskiej po Europie i częste pobyty w Paryżu, gdzie utrzymywała bliskie kontakty ze Zgromadzeniem Księży Oratorianów. To w tym czasie przetłumaczono na język francuski i wydano drukiem w Paryżu jej broszurę *O miłości Ojczyzny* (*Sur l'amour dla patrie*, Paris 1914). Być może też dlatego kopia rękopisu tego dzieła zachowała się do dzisiaj w zbiorach paryskich²⁵. Okres Wielkiej Wojny spędziła w Paryżu. Do Kórnika powróciła na stałe w 1920 r. i tu spędziła ostatnie trzy lata swojego życia²⁶.

Broszura *O miłości Ojczyzny* napisana została przez Jadwigę Zamoyską w końcu XIX w., pod znaczącym wpływem społecznej nauki Kościoła, myśli konserwatywnej, ale też, o czym nie można zapominać, na styku słabnącego już światopoglądu pozytywistycznego i rozwijających się idei neoromantycznych. Była jednym z trzech dość znanych dzieł naszej bohaterki, w których szeroko omawiała program pracy społecznej, jako określonej całości (*O miłości Ojczyzny*, *O wychowaniu*, *O pracy*)²⁷. W latach dziewięćdziesiątych XIX stulecia spisała również swoje wspomnienia, obejmujące okres do powstania styczniowego²⁸. Poświęcając czas pracy twórczej podjęła się uporządkowania spuścizny po mężu, Władysławie Zamoyskim, w celu przygotowania kilkutomowego wydawnictwa, obejmującego jego wspomnienia, notatki i korespondencję. Prace te rozpoczęła jeszcze w Paryżu w początkach XX w., a następnie kontynuowała je już po powrocie do Kórnik²⁹.

Przechodząc do analizy poglądów Zamoyskiej na kwestie rozumienia pojęcia patriotyzmu podkreślić należy, że na ostatecznym kształcie jej przekonań zaważyły dość mocno wcześniejsze wpływy i inspiracje, jakie czerpała z kontaktów ze środowiskiem emigracyjnym z kręgu Hotelu Lambert, Zgromadzeniem Zmartwychwstańców, a także Zgromadzeniem Księży Oratorian. Wiele czerpała ze społecznej nauki Kościoła, której myśli recypowała w szerokim zakresie w swojej twórczości publicystycznej. Musiała też najprawdopodobniej znać dotychczasowe piśmiennictwo o patriotyzmie,

²⁴ Ibidem, s. 11.

²⁵ Biblioteka Polska w Paryżu, Archiwum Gałęzowskich. Papiery Józefa Gałęzowskiego, sygn. akc. 2401, ss. 153.

²⁶ Szerzej zob.: K. Czachowska, *Generalowa Jadwiga Zamoyska*, passim.

²⁷ J. Zamoyska, *O wychowaniu*, Poznań 1902; Eadem, *O pracy*, Poznań 1902.

²⁸ Eadem, *Wspomnienia...*, s. VII.

²⁹ [W. Zamoyski], *Jenerał Zamoyski 1803-1868*, t. I-VI, Poznań 1910-1930.

w tym rozprawy wspomnianego już Karola Libelta, Edmunda Franciszka Chojeckiego (1822-1899), publicysty i pisarza oraz Józefa Supińskiego (1804-1893), przedstawiciela liberalnej myśli politycznej³⁰. Tym bardziej, że ich wpływ na rozumienie pojęcia patriotyzmu w dziewiętnastowiecznej myśli politycznej był znaczący.

Analizując przekonania społeczne Jadwigi Zamoyskiej można odnieść nieodparte wrażenie, że w jakimś stopniu zbliżone one były do niektórych elementów myśli politycznej i historycznej Waleriana Kalinki (1826-1886), współpracownika środowiska politycznego Hotelu Lambert, członka Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu, przedstawiciela krakowskiej szkoły historycznej oraz członka Zakonu Zmartwychwstańców. Kalinka w latach pięćdziesiątych XIX w. pełnił funkcję sekretarza przy Władysławie Zamoyskim, a po jego śmierci chciał podjąć się opracowania jego biografii³¹. Już w drugiej połowie lat 50. XIX w. dał wyraz na emigracji swoim krytycznym sądom na temat narodowej przeszłości, co czynił na łamach wydawanych w Paryżu „Wiadomości Polskich”³². Ta zbieżność przekonań ideowych Kalinki z zapatrywaniami Jadwigi Zamoyskiej jest zauważalna w wielu miejscach, choćby w tym stwierdzeniu krakowskiego historyka, w którym podkreślał, że jest „coś pilniejszego do pozyskania niż wolność, a tym jest – cnoty i naukę pozyskać”³³. Tak jak dla Kalinki, również i dla Zamoyskiej, kluczowym kierunkiem jej społecznego i narodowego programu stać się miała „praca wewnętrzna”. Kalinka podkreślał, że jest ona „obecnie dla Polaków zadaniem jedynie i wyłącznie patriotycznym”³⁴. Zamoyska nawiązując do inspiracji pozytywistycznych i idei pracy organicznej rozwijała te kwestie w następujący sposób:

naród składa się z odrębnych osobistości, a każdy z nas jest jedną z tych składowych części narodu, cokolwiek się zatem czyni dla ulepszenia, podniesienia, uzacnienia własnego domu, własnego majątku, własnej rodziny i samego siebie, to służy do ulepszenia, podźwignienia, uzacnienia ogółu; a tym bardziej,

³⁰ E. Chojecki, *Patriotyzm i objawy jego u niektórych narodów. Rzecz wygłoszona na posiedzeniu Tow. Naukowej Pomocy w Paryżu dnia 27 stycznia 1870 roku*, Paryż 1870.

³¹ J. Maternicki, *Walerian Kalinka (1826-1886) i jego badania nad epoką porozbiorową*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2013, s. 140.

³² Idem, *Historia i życie narodu. Poglądy i postawy historyków polskich XIX i XX w.*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2009, s. 136-140.

³³ Idem, *Walerian Kalinka...*, s. 142.

³⁴ Ibidem, s. 142-143.

co się uczyni dla podniesienia całej wsi, całej parafii, całego miasta lub okolicy”³⁵.

Krakowski historyk równoważne znaczenie przypisywał zasadzie odrodzenia moralnego narodu i pogłębienia jego życia religijnego. Do tych kwestii wprost odnosiła się również nasza bohaterka, stawiając w swoich poglądach na wzmacnianie sił materialnych i duchowych kraju oraz opieranie się na zasadach moralnych i chrześcijańskich. Można w tym miejscu zastanawiać się, na ile kwestie te rozważała w kategoriach postępu religijnego, moralnego, ale także ekonomicznego, mając na myśli tak charakterystyczne dla swoich poglądów materialne wzmacnianie sił narodu³⁶. „Trzeba pamiętać, że przemysł i handel stanowią tak jak i rolnictwo jedną z najżywotniejszych sił narodowych” – podkreślała Zamoyska³⁷.

Hołdowanie zasadzie pracy organicznej nie wykluczało w jej przekonaniu dążeń niepodległościowych. Wydaje się, że Zamoyska powiązała obie te kwestie twierdząc, że: „(...) jeżeli nie mamy potęgi potrzebnej, ażeby kraj oswobodzić, to możemy mieć cnoty i mądrości dosyć, ażeby jego oswobodzenie przygotować i na nie zasłużyć”³⁸. Pisząc o oswobodzeniu kraju miała oczywiście na myśli Polskę w granicach z czasów przedrozbiorowych, co było istotną wartością jej rozumienia patriotyzmu³⁹. W listach podkreślała: „Moskale przez sto lat nas podbijali, może sto lat trzeba będzie nam żeby się odbić”⁴⁰.

W społecznym programie za kluczowe uważała wyzbycie się wad narodowych, które uniemożliwiały w jej ocenie właściwy rozwój kraju. W swojej rozprawie wskazywała na takie wady narodowe jak: lenistwo, „miętkość, zniewieściałość życia (...)”, gnuśność, „która nam nie daje się podźwignąć nawet wtedy, kiedy by się to uczynić dało”, „próżność, pycha i brak męstwa, [które] zjadają polskie majątki (...), brak wstrzemięźliwości i biesiadowanie”⁴¹.

³⁵ J. Zamoyska, *O miłości Ojczyzny...*, s. 68-69.

³⁶ A. Wierzbicki, *Spory o polską duszę. Z zagadnień charakterologii narodowej w historiografii polskiej XIX i XX wieku*, Muzeum Historii Polski, Collegium Civitas, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2010, s. 97.

³⁷ J. Zamoyska, *O miłości Ojczyzny...*, s. 87.

³⁸ Ibidem, s. 99.

³⁹ J. Ziółek, *Jadwiga Zamoyska...*, s. 46.

⁴⁰ Cyt. za: K. Czachowska, *Generałowa Jadwiga Zamoyska...*, s. 229.

⁴¹ J. Zamoyska, *O miłości Ojczyzny...*, s. 40-41.

Zamoyska głosiła hasła o konieczności odpokutowania grzechów własnych i win narodowych⁴². W tym tkwiło w jej przekonaniu źródło patriotyzmu, rozumianego jako wypełnianie „obowiązków wobec Ojczyzny” i odwoływanie się do określonych wartości, pośród których pierwszorzędne znaczenie przypisywała znajomości dziejów ojczystych, kultury i języka.

Znać jej dzieje, jej język, jej właściwe cechy, jej warunki bytu ekonomicznego, społeczne i polityczne, gdyż z obeznania się z jej sprawami ubiegłymi i bieżącymi, z jej zasobami materialnymi i moralnymi wynika możliwość służenia jej rozumnie i skutecznie. (...) Język jest skarbem najłatwiejszym do ustrzeżenia, oraz najbardziej zagrożonym zagładą⁴³.

W ocenie dziejów ojczystych zrywała z romantyczną ich idealizacją. „My po większej części w zupełnym żyjemy urojeniu co do naszego kraju i naszej przeszłości” zauważała⁴⁴. Z drugiej strony mocno upominała się o narodową tradycję i poszanowanie „najmniejszych wspomnień i szczątków minionej przeszłości”⁴⁵. Czy znajomość dziejów ojczystych miała pełnić, według niej, funkcję „krzepiącą”, tak jak dla Kalinki jeszcze w latach 50. XIX w.? Czy była tylko źródłem „nauk politycznych” i surowym sądem nad przeszłością? A może, podobnie jak wspomniany tu Kalinka, obie te funkcje umiejętnie łączyła w swoich poglądach, przyznając historii rolę „mistrzyni życia”?⁴⁶ W jej przekonaniu, narodowa przeszłość powinna wskazywać na popełnione błędy, ale jednocześnie na drogi ich przezwyciężania, co bliskie było poglądom przedstawicieli konserwatywnej myśli historycznej⁴⁷. Nie chodzi nam tu oczywiście o porównanie jej rozważań z poglądami krakowskich historyków, ale raczej o wskazanie na pewne konstrukcje interpretacyjne, zakorzenione w dziewiętnastowiecznej myśli politycznej i historycznej⁴⁸. „Narody są uleczalne” – podkreślała powołując się na Pismo Święte, „ale na to, żeby do uleczenia narodu swego skutecznie ręki przyłożyć, trzeba znać jego słabości i ich źródła, a poznawszy je,

⁴² Ibidem, s. 29.

⁴³ Ibidem, s. 4-5, 16.

⁴⁴ Ibidem, s. 6.

⁴⁵ Ibidem, s. 29.

⁴⁶ J. Maternicki, *Walerian Kalinka...*, s. 75-78.

⁴⁷ S. Filipowicz, *Ujarzmienie rozumu politycznego. Polityczne horyzonty krakowskiej szkoły historycznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1984.

⁴⁸ Por.: m.in.: J. Szujski, *Kilka prawd z dziejów naszych ku rozważeniu w chwili obecnej*, Kraków 1867.

mężnie walczyć ze złem, nad naprawą onego pracować i tem samem łatwiej miłosierdzie boże ubłagać i lepszą sobie przyszłość zgotować⁴⁹.

Patriotyzm był dla Zamoyskiej warunkiem koniecznym, ale w odróżnieniu od romantycznych inspiracji jego wyrazem miały być czyny, a nie uczucia:

Miłość Ojczyzny nie polega na jakimś majaczeniu o sprawach narodowych i na poetyzowaniu o nich, nie polega na manifestacjach, patriotycznych biesiadach, toastach, szumnych mowach i tkliwych wrażeniach. (...) Jest to cnota obywatelska taka sama jak miłość Boga

– pisała w dalszej części swojej broszury⁵⁰.

„Obowiązek wobec kraju” rozumiany był przez nią jako rodzaj „służby wobec Ojczyzny”, przejawiającej się w trzech zasadniczych postawach społecznych: „1. Szanowaniu i utrzymaniu w kraju tego, co dobre; 2. Poprawieniu i odpokutowaniu tego, co złe; 3. Zdobywaniu dla kraju i przeprowadzeniu w nim tego co dobre⁵¹”.

Poszukując wartości, na których opierała swoje rozumienie patriotyzmu, kierowała uwagę na szereg czynników, w tym na polskie tradycje i obyczaje narodowe (powitania, gościnność, „wpinanie soli, chleba i złota do ślubnych wianków dla zachowania mądrości, pracowitości i oszczędności w małżeństwie”, „majenie domów”, bielenie chat, narodowe stroje); święta religijne, zwyczaj „święcenia gromnic, ziół, wianków, zboża, owoców, zakopywania ewangelii na czterech krańcach pola⁵²”. Zamoyska pisała:

Piękne są nasze Wigilie na sianie, na pamiątkę żłobku Betlejemskiego, przy ukazaniu się pierwszej gwiazdy; piękne łamanie się opłatkiem i życzenie sobie szczęśliwych świąt; piękne chodzenie księży po kołędzie, śpiewanie kołęd i szopki, do których warto by dzieci ile możliwości zachęcać; piękna Wieczera Pańska obchodzona w Wielki czwartek na Litwie; piękne nasze Wielkanocne święcone, kiedy dom otworem stoi dla wszystkich bogatych i biednych (...)⁵³.

W rozprawie Zamoyskiej nie brak oczywiście odniesień do ogólnej charakterystyki dziejów narodowych. Z analizy treści broszury można wysnuć

⁴⁹ J. Zamoyska, *O miłości Ojczyzny...*, s. 6.

⁵⁰ Ibidem, s. 10.

⁵¹ Ibidem, s. 12.

⁵² Ibidem, s. 14-16.

⁵³ Ibidem, s. 15.

wniosek o dość istotnym miejscu, jakie w swoich poglądach przypisywała refleksji charakterologicznej (liczne odwołania do wad narodowych). Nawiązując w jakimś stopniu do inspiracji romantycznych, stosowała pojęcie ducha narodowego jako zbioru stałych cech narodowych i wartości właściwych danemu narodowi. Takie podejście należało do światopoglądu romantycznego, gdzie naród i narodowość rozumiano właśnie jako zbiór tych cech. Charakter narodowy był dość istotnym komponentem pojęcia narodowości i patriotyzmu w XIX stuleciu⁵⁴.

Dzieje ojczyste pojmowała Zamoyska jako wypadkową oddziaływania Wschodu i Zachodu:

Kraj nasz jest punktem zetknięcia wschodniego i zachodniego świata, a zarazem jakby polem walki dwóch przeciwnych sobie prądów. Tłumaczą się tym dziwne u nas sprzeczności w sposobie myślenia; w pojęciach jesteśmy narodem zachodnim – obyczajami zaś, miękkością życia, zamiłowaniem zbytku, jesteśmy narodem wschodnim, podkreślała Zamoyska odnosząc się tym stwierdzeniem do cywilizacyjnej antynomii wschodniego i zachodniego kręgu kulturowego⁵⁵.

Przywoływana przez nią antynomia Wschodu i Zachodu należała do kluczowych kategorii w dziewiętnastowiecznym rozumieniu pojęcia patriotyzmu⁵⁶. Do tych kwestii odwoływali się również inni, wspomniani już przez nas, autorzy broszur społeczno-politycznych *O miłości Ojczyzny*. Przykładem może być Edmund Chojecki, który w swoim wystąpieniu w paryskim Towarzystwie Naukowej Pomocy z 1870 r. opowiedział się wprost za indywidualizacją polskiego procesu dziejowego i zgubnym wpływem Zachodu na dzieje ojczyste. O ile u Zamoyskiej znajdujemy śladowe potwierdzenie jej przekonania o okcydentalizacji polskiego procesu dziejowego, tak Chojecki reprezentował nieco odmienną postawę:

ilekroć Polska czerpała pobudki swego czynu, w rodzimym, narodowym żywiole, tyle razy kroczyła drogą wypromienioną przez właściwy sobie Ideał. (...) Wniknąwszy w głąb każdej nieprawości, każdej winy, każdego błędu doszukamy się silnej przewagi żywiołów cudzoziemskich⁵⁷.

⁵⁴ A. Wierzbicki, *Spory o polską duszę...*, s. 71-183.

⁵⁵ J. Zamoyska, *O miłości Ojczyzny...*, s. 41.

⁵⁶ A. Wierzbicki, *Wschód-Zachód w koncepcjach dziejów Polski*, PIW, Warszawa 1984, passim.

⁵⁷ E. Chojecki, *Patriotyzm i objawy jego...*, s. 56.

Bliska jej była teoria o samozawinionym upadku Rzeczypospolitej, jaką wyrażali w swoich poglądach przedstawiciele krakowskiej szkoły historycznej. Towarzyszyło temu przekonanie o misji dziejowej narodu. Zamoyska twierdziła, podobnie jak Kalinka, iż „każdy naród jak i każdy człowiek ma w myśli bożej swoje szczególne posłannictwo, jakby swój szczególny powód bytu”⁵⁸. O posłannictwie narodu wiele pisał w swojej rozprawie *O miłości Ojczyzny* Karol Libelt, dla którego taką „myślą posłanniczą” narodu była idea ojczyzny oraz „myśl wyrabiającej się wolności” jako wątek dziejów narodowych⁵⁹. Swego rodzaju powołaniem dla narodu polskiego stała się według Zamoyskiej wiara w odrodzenie prawd moralnych i społecznych, oparta na programie pracy organicznej. Nasza bohaterka ściśle powiązała wiarę i patriotyzm, co w dużym stopniu przejęła z myśli Zmartwychwstańców (Bogdan Jański, ks. Hieronim Kajsiewicz)⁶⁰. Odwoływała się do znanej koncepcji Polski – obrończyni wiary i cywilizacji. Nawiązując do trwałych związków wiary i miłości ojczyzny jako źródła odrodzenia narodowego podkreślała: „narody są uleczalne, bądźmy przekonani, że i nasz naród uleczonym będzie, bylebyśmy zachowując dawną Ojców naszych wiarę, nadzieję i miłość, przestrzegali w życiu naszym rodzinnym i społecznym czterech cnót kardynalnych”⁶¹.

Podsumowanie

Przemyślany program pracy nad odrodzeniem narodowym, wyłożony przez Zamoyską w broszurze *O miłości Ojczyzny*, imponuje szczegółowością opisu, orientacją w historii, umiejętnością wyciągania wniosków, znajomością polskiej mentalności i szczerością oceny. Pokazuje postawę kobiety, która formułuje praktyczne wskazówki osiągnięcia celu nadrzędnego: odzyskania silnej Ojczyzny, budowania tożsamości obywatelskiej, przywracania państwa. Niewątpliwie wielkim osiągnięciem Jadwigi Zamoyskiej było połączenie teorii z praktyką, albowiem jej pragmatyczny **patriotyzm codzienny** znalazł zastosowanie w podejmowanych przez naszą bohaterkę licznych działaniach na rzecz Ojczyzny.

⁵⁸ J. Zamoyska, *O miłości Ojczyzny...*, s. 5.

⁵⁹ K. Libelt, *O miłości Ojczyzny...*, s. 95.

⁶⁰ J. Kuzicki, *Nieść wiarę i nadzieję na obcej ziemi. Polskie duchowieństwo katolickie w życiu religijnym i polityczno-społecznym Wielkiej Emigracji we Francji (1831-1863)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2014, passim.

⁶¹ J. Zamoyska, *O miłości Ojczyzny...*, s. 98.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Biblioteka Polska w Paryżu, Archiwum Gałęzowskich. Papiery Józefa Gałęzowskiego, sygn. akc. 2401.

Źródła publikowane

Chojcecki E., *Patriotyzm i objawy jego u niektórych narodów. Rzecz wygłoszona na posiedzeniu Tow. Naukowej Pomocy w Paryżu dnia 27 stycznia 1870 roku*, Paryż 1870.

Libelt K., *O miłości Ojczyzny*, Warszawa 1907.

[Zamoyska J.], *O miłości Ojczyzny*, Poznań 1899, (wyd. II) Kraków 1900, (wyd. III) Kraków 1901.

Zamoyska J., *O pracy*, Poznań 1902.

Zamoyska J., *O wychowaniu*, Poznań 1902.

Zamoyska J., *Wspomnienia*, Londyn 1961.

Zamoyska J., *Zakład Kórnicki. Szkoła domowej pracy w Zakopanem*, Poznań 1898.

[Zamoyski W.], *Jenerał Zamoyski 1803-1868*, t. I-VI, Poznań 1910-1930.

Słowniki

Boryś W., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2005.

Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiecki W. (red.), *Słownik języka polskiego*, t. 3, Warszawa 1904.

Kraśniński A.S., *Słownik synonimów*, t. 1-2, Akademia Umiejętności, Kraków 1885.

Linde S.B., *Słownik języka polskiego*, t. 2, cz. 2, Drukarnia XX. Pijarów, Warszawa 1811.

Słownik języka polskiego, oprac. przez A. Zdanowicza, M. Bohusza Szyszkę, J. Filipowicza, W. Tomaszewicza, F. Czepielińskiego i W. Korotyńskiego, z udziałem B. Trentowskiego, wydany staraniem i kosztem M. Orgelbranda, Wilno 1861.

Opracowania

Bartmiński J., *Polskie rozumienie OJCZYZNY i jego warianty*, [w:] Idem, *Polskie wartości w europejskiej aksjosferze*, wyb. i red. S. Niebrzegowska-Bartmińska, M. Nowosad-Bakalarczyk, S. Wasiuta, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2014.

Bernacki W., *Patriotyzm w polskiej refleksji liberalnej XIX wieku*, [w:] A. Nowak, A.A. Zięba (red.), *Formuły patriotyzmu, w Europie Wschodniej i Środkowej od nowożytności do współczesności*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 2009.

Brzozowska M., *Kłopotliwa miłość. Patriotyzm w polskich dyskursach publicystycznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2014.

- Czachowska K., *Generalowa Jadwiga Zamoyska (1831-1923). Życie i dzieło*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2011.
- Gondek M.J., *Jadwiga Zamoyska i jej program pracy społecznej*, „Człowiek w Kulturze” 2005, t. 17.
- Górska M., *Polonia – Respublica – Patria. Personifikacja Polski w sztuce XVI–XVIII wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2005.
- Jakubowski M.N., „O miłości Ojczyzny” *Libelta jako odpowiedź na heglowskie „Zasady filozofii prawa” (aspekt wojny)*, [w:] A. Kłoskowska (red.), *Oblicza polskości*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 1990.
- Kołodziej J.H., *Walerego Pisarka metoda badania słów i wyrażen sztanarowych – klucz do zrozumienia zmian społecznej świadomości*, „Zeszyty Prasoznawcze” 2019, t. 62, nr 2(238).
- Konstańczak S., *Jak może trwać pojęcie Ojczyzny w świadomości narodowej bez istnienia własnego państwa? Koncepcja rozczłonii Ojczyzny Karola Libelta*, „Rocznik Lubuski” 2009, t. 35, cz. 1.
- Koselleck R., *Dzieje pojęć. Studia z semantyki i pragmatyki języka społeczno-politycznego*, tłum. J. Merecki, W. Kunicki, Oficyna Naukowa, Warszawa 2009.
- Kuzicki J., *Nieść wiarę i nadzieję na obcej ziemi. Polskie duchowieństwo katolickie w życiu religijnym i polityczno-społecznym Wielkiej Emigracji we Francji (1831-1863)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2014.
- Maternicki J., *Walerian Kalinka (1826-1886) i jego badania nad epoką porozbiorową*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2013.
- Molik W., *Jadwiga Zamoyska*, [w:] A. Gąsiorowski, J. Topolski (red.), *Wielkopolski słownik biograficzny*, PWN, Warszawa – Poznań 1981.
- Nowak A., *Republika i imperium: dwa patriotyzmy*, [w:] A. Nowak, A.A. Zięba (red.), *Formuły patriotyzmu w Europie Wschodniej i Środkowej od nowożytności do współczesności*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 2009.
- Nowak A., *Polski patriotyzm wieku niewoli: trzy formuły?*, [w:] J. Kłoczowski (red.), *Patriotyzm Polaków. Studia z historii idei*, Ośrodek Myśli Politycznej, Kraków 2006.
- Nowak J., *Władysław Zamoyski. O sprawę polską w Europie (1848-1868)*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2002.
- Walicki A., *Tradycje polskiego patriotyzmu*, „Aneks” 1985, nr 40.
- Walicki A., *Trzy patriotyzmy. Trzy tradycje polskiego patriotyzmu i ich znaczenie współczesne*, Res Publica, Warszawa 1991.
- Wierzbicki A., *Spory o polską duszę. Z zagadnień charakterologii narodowej w historiografii polskiej XIX i XX wieku*, Muzeum Historii Polski, Collegium Civitas, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2010.
- Wierzbicki A., *Wschód-Zachód w koncepcjach dziejów Polski*, PIW, Warszawa 1984.
- Ziółek J., *Jadwiga Zamoyska (1831-1923)*, „Nasza Przeszłość” 1988, t. 70.